

Юридичні науки

УДК 340.15(477)

Матвеев Виктор Владимирович

викладач

*Державний вищий навчальний заклад
«Чернівецький індустріальний коледж»*

Матвеев Виктор Владимирович

преподаватель

*Государственное высшее учебное заведение
«Черновицкий индустриальный колледж»*

Matvieiev Viktor

Teacher

State Higher Educational Institution

«Chernivtsi Industrial College»

**СУСПІЛЬНИЙ УСТРІЙ ТА ПРАВО НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ЗА
ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКОЇ ДОБИ
ОБЩЕСТВЕННОЕ УСТРОЙСТВО И ПРАВО НА УКРАИНСКИХ
ЗЕМЛЯХ ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСКОГО ПЕРИОДА
SOCIAL AGENDA AND LAW ON UKRAINIAN LANDS IN THE
POLISH-LITOVIAN DIVISION**

Анотація. Проаналізовано особливості соціально-політичного ладу, системи законодавства та правосуддя на українських землях за Польсько-Литовської доби.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, Польське Королівство, Річ Посполита, Україна, соціальна структура, право.

Аннотация. Проанализированы особенности социально-политического устройства, системы законодательства и правосудия на

українських землях Польсько-Литовського періода.

Ключевые слова: *Великое княжество Литовское, Польское Королевство, Речь Посполитая, социальная структура, право.*

Summary. *The peculiarities of the socio-political system, the system of legislation and justice on Ukrainian lands during the Polish-Lithuanian period are analyzed.*

Key words: *The Grand Duchy of Lithuania, the Polish Kingdom, Polish-Lithuanian Commonwealth, Ukraine, social structure, law.*

Постановка проблеми. Соціально-політичний устрій та правова система Литви та Польщі мали безпосередній вплив на суспільні та правові процеси на українських землях, які входили до Великого князівства Литовського, Польського Королівства, а згодом до Речі Посполитої. Разом з тим, не можна відкидати впливу й українського чинника на процеси в литовській та польській державах, адже українські землі успадкували багаті самобутні традиції державності та права часів Київської Русі та Галицько-Волинської держави.

Такого роду поєднання трьох культур державотворення і правового регулювання суспільних відносин призвело до створення особливого устрою суспільства та інструментів управління ним.

Метою є дослідження суспільно-політичного устрою та системи права (чинників впливу) українських земель Польсько-Литовської доби.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти питання історії права та суспільного устрою українських земель за часів Польсько-Литовської доби містяться в працях відомих представників суспільних наук – теоретиків та істориків права, істориків, політологів, зокрема А. Бланцуа, М. Василенка, М. Владимирського-Буданова, Д. Вашука, В. Гончаренка, І. Грекова, Р. Губе, О. Кістяковського, С. Ковальнової, І.

Крип'якевича, В. Кульчицького, Й. Лелевеля, М. Любавського, Ф. Леонтовича, К. Ліванцева, П. Музиченка, В. Пашуто, А. Рогожина, П. Саса, Б. Тищика, І. Терлюка, М. Товстоліса, І. Усенка, С. Юшкова, М. Ясинського, Ф. Шабульдо, О. Ярмиша та ін.

Виклад основного матеріалу. Період перебування українських земель у складі Литви та Польщі характеризується значним соціальним розшаруванням. Соціальне та правове становище усіх верств населення на українських землях носило майновий характер – визначалося розмірами їхньої земельної власності.

У першій половині XVI ст. основні земельні ресурси України були зосереджені в руках незначної групи великих феодалів.

Маючи величезний економічний потенціал, великі землевласники оформилися у вищий феодальний стан, що дістав назву «магнати», і здобули для себе широкі політичні права та привілеї [1, с. 99].

Магнати-землевласники являли собою у Речі Посполитій сенаторський стан, до нього належали найвищі духовні та світські сановники: архієпископи, єпископи, воєводи, каштеляни [3, с. 156].

Другою найчисленнішою групою панівного класу на українських землях була шляхта – середні й дрібні землевласники.

У першій половині XVI ст. уряд Великого князівства Литовського підвищив роль шляхти. Першим кроком у цьому напрямі було відокремлення шляхти від нижчих соціальних прошарків – заможних селян та міщан.

Унаслідок відокремлення шляхти від інших верств відбувалися зміни в правовому становищі шляхти як важливого прошарку панівного класу. Шляхта остаточно перетворюється в лицарський стан. Шляхетство передається у спадщину [3, с. 320–322].

Права і привілеї шляхти безперервно розширювалися. У 50-60-х роках XVI ст. під тиском шляхти сейм видав низку постанов, якими зрівняв шляхту у правах з магнатами.

Після Люблінської унії 1569 р. були розширені права і привілеї української шляхти. З цією метою король на Люблінському сеймі видав низку спеціальних привілеїв для шляхти Волині, Київщини та Поділля. Зокрема, в 1569 р. київська шляхта дістала право на внесення змін до Литовських статутів. На українську шляхту і православне духовенство поширювалися всі станові права і привілеї польської шляхти, зрівнювалися умови їх осілості [3, с. 170].

Окрему суспільну верству становило духівництво. Духовний сан вважався спадковим. Вищі церковні посади контролювала державна влада і надавала їх відданим людям.

Основну масу населення українських земель становило селянство. За правовим становищем селянство поділялося на дві категорії: ті, хто мешкав на королівських землях, і тих, хто мешкав на землях магнатів чи шляхти або на церковних і монастирських землях.

За ступенем залежності від феодалів селянство поділялося на три групи: вільні селяни, які мали право безумовного виходу від феодала після виконання своїх зобов'язань; найчисленніша група залежних селян, які ще мали право виходу, але за певних умов: у визначений час, після виплати феодалу встановленого викупу або надання «замісника»; покріпачені селяни, які вже позбулися права виходу від феодала.

Розвиток ремесла і торгівлі наприкінці XV – у першій половині XVI ст. сприяло поглибленню майнового розшарування у середовищі міського населення України.

За своїм соціальним станом вони поділялися на три категорії. На вищому щаблі перебували чисельно невеликі, але найзаможніші купецько-лихварські і ремісничі верхівки, заможні магістратські урядники. Вони утворили тонкий прошарок міського патриціату.

До другої категорії міського населення входили повноправні міщани: особи, які займалися різними промислами, майстри – хазяї майстерень і бюргерство.

Третю, найчисленнішу категорію міщан становили міські низи – плебс: дрібні торговці, незаможні ремісники і ті, що розорилися, підмайстри, учні, слуги, наймити, декласовані елементи, позацехові ремісники [4, с. 130–132].

Правове становище міського населення залежало від категорії міста, майнового стану і роду занять міщанина.

Міщани міст, що користувалися самоврядуванням, хоча і були юридично незалежними, однак виконували як загальнодержавні повинності, так і встановлені міськими властями: сплата грошових податків, утримання міської адміністрації і варті королівських військ [8, с. 70].

Магдебурзьке право на українських землях іноді перепліталось з нормами звичаєвого права.

Нові явища у суспільно-політичному житті українських земель, зародження і розвиток фільваркової системи землеробства все більше посилювали феодально-кріпосницький гніт українського селянства, що доповнювався обмеженнями національних і релігійних прав українського народу. Це призводить до появи нової верстви – козацтва.

Козацтво ніколи не було однорідним соціальним прошарком. Проте, козацька громада значною мірою зберігала риси селянського демократизму.

Прийняті на державну службу козаки заносилися до реєстру звідки й отримали назву «реєстрових козаків».

Реєстрові козаки мали низку важливих привілеїв. Вступаючи до реєстру, вони виходили з-під юрисдикції феодалів, звільнялися від влади старост і воєвод, якщо мешкали на королівських землях, а також міських магістратів, і підпадали під виключну юрисдикцію реєстрового війська. Реєстрові козаки звільнялися від податків, мали право власності на землю, діставали права вільно займатися різними промислами і торгівлею. За службу вони отримували, хоч і нерегулярно, грошове жалування з державної скарбниці. Час від часу реєстровим козакам видавалися сукно,

порох, свинець [4, с. 64].

Верхівку реєстру становили козацька старшина і заможне козацтво. Важливе місце у реєстрі посідала козацька «середина», тобто козаки, що перебували між реєстровою верхівкою і «черню».

В умовах своєрідного політичного становища українських земель, що опинились у складі кількох сусідніх держав, в Україні утворилася досить строката система правових джерел. Її первісною базою стало розвинуте право Київської Русі.

На українських землях правова система сформувалася на основі синтезу місцевого звичаєвого права і нормативних актів у вигляді судебників, статутів, сеймових постанов, привілеїв та інших нормативно-правових актів Польського королівства і Великого князівства Литовського. Роль звичаєвого права в регулюванні суспільних відносин була досить значною. Тривалий час воно діяло поряд із нормами писаного права. Особливо помітно це було у Польському королівстві, де звичаєве право широко використовувалося навіть в умовах шляхетської Речі Посполитої [6, с. 11].

Польське право не було з'єднане однією системою. Спроби кодифікації робилися неодноразово, однак вона так і не була здійснена.

Власну правову систему було створено у Великому князівстві Литовському.

Союз із Польщею сприяв поступовому зближенню литовського права з польським, однак своєрідність литовського права зберігалася. Видання Литовських статутів обмежувало сферу застосування норм звичаєвого права.

Магдебурзького права окремі міста України набули ще за Галицько-Волинського королівства. Однак саме за перебування українських земель у складі Литви та Польщі магдебурзьке право було надано близько 60 містам.

До джерел права в Україні треба віднести і канонічне (церковне) право. Правовими джерелами православної церкви на українських землях були кормчі книги – «Номоканон» і церковні устави князів Володимира і Ярослава.

Специфічне джерело права являли собою і гетьманські військові артикули. Вони фактично були першими збірниками військово-судового і військово-кримінального права. Велике значення в українських землях мало звичаєве козацьке право.

У польському і в литовському праві поняття власності з'явилося досить рано. Шляхетська земельна власність усіх видів вважалася недоторканою.

Право вимагало, щоб кожен землевласник особисто відбував військову службу. Однак передбачалася можливість неприбуття на службу у зв'язку з хворобою. Шляхтич, який відмовлявся відбувати військову службу, втрачав право на володіння землею [2, с. 34].

Досить повну і детальну правову регламентацію дістали питання, пов'язані із спадкуванням. У результаті цього спадкове право виділилося у самостійний правовий інститут.

В умовах феодального суспільства зобов'язальні відносини не дістали значного поширення, хоча в польському і литовському праві існували різні види договорів. Закон визначав форму і порядок укладення угод, установлював строки позовної давності, умови припинення зобов'язань.

Гарантія виконання зобов'язання забезпечувалася різними засобами. Договір скріпляли присягою або використовувалася застава. Як застава могли передаватися землі, одержані на умовах служби, або посади [4, с. 14].

Велику увагу польсько-литовське законодавство приділяло визначенню злочинів і покарань. Так, польські Віслицький та Петрковський статuti Казимира III Великого 1347 р. присвячували злочинам майже дві третини своїх статей. Визначне місце посідали вони і в Судебнику 1468 р. (виданому Андрієм Казимиром Ягайловичем), а також у всіх трьох статутах Великого князівства Литовського (1529 р., 1566 р., 1588 р.).

Поняття злочину у цей період змінювалося. Починаючи з XIV ст. законодавство передбачало досить широкий перелік злочинів, які розподілялися залежно від об'єкта злочину на кілька видів. Особливу

групу становили злочини державного характеру.

Найтяжчим покараннями була смертна кара, яка передбачалася за державні злочини, вбивство, розбій та ін. Право розрізняло просту смертну кару і кваліфіковану, тобто особливо нестерпну. Тілесні покарання були болісними і калічицькими. Застосовувалися вони переважно до непривілейованих станів. Як покарання практикувалося також позбавлення волі, виставлення біля ганебного стовпа [5, с. 134–136].

У польсько-литовському праві склалася досить складна система покарань, характерною рисою якої була їх невизначеність. Часто право визначало вид покарання, а не його розмір.

За межами польсько-литовського законодавства опинилася система злочинів і покарань запорізького козацтва.

Реформи 60-х рр. XVI ст. зумовили зростання політичної ролі шляхти і сприяли встановленню режиму «шляхетської демократії».

Дрібні феодали, які не змогли довести свого шляхетського походження, становили найвищий прошарок сільського населення, підлеглого королівським намісникам.

Необхідно зазначити, що у Великому князівстві Литовському право було досить розвиненим. Головним джерелом права тривалий час була «Руська Правда». Крім того, існувало великокнязівське законодавство (привілеї), міжнародні договори, постанови сеймів, так звана Литовська Метрика – сотні книг великокнязівської канцелярії, а також магдебурзьке право.

1468 р. було створено власну збірку законодавства – Судебник Казимира IV, який мав 25 артикулів. Його джерелами була «Руська Правда», привілеї, звичаєве право.

Серед пам'яток права Литовсько-Руської держави особливе значення мали так звані Статути. Слід зазначити, що в Статуті юридично закріплювалися основи суспільного та державного ладу, правове

становище населення, порядок утворення, склад та повноваження деяких органів державного управління.

Не слід забувати, що появу тих чи інших норм права зумовлювали загальні економічні процеси. Розвиток внутрішнього та зовнішнього ринків спонукав шляхту та магнатів до перетворення своїх маєтків на фільварки – господарства, засновані на постійній щотижневій панщині [7, с. 89].

Розглядаючи вплив суду Великого князівства Литовського, слід зазначити, що до кінця XIV ст. суди і процесуальне право розвивалися подібно до суду і процесу Київської Русі.

Більший вплив на формування правової системи мали землі, що увійшли до складу Литовського князівства. Вони активно впливали на правове і культурне життя Великого князівства Литовського, що й сприяло його еволюції в Литовсько-Руську державу.

На українських землях, що перебували під владою Польщі, переважно було поширене польське право. Надалі подібна ситуація прослідковується й на українських землях, що входили до складу Литви, а після утворення Речі Посполитої опинилися під владою Корони.

Історично на українських землях діяла система права, яка в загальних рисах сформувалася ще в ранній період і зафіксована в нормах Руської Правди. Водночас унаслідок змін у суспільно-економічних відносинах переглядаються деякі правові норми, з’являються нові редакції Руської Правди. Однак це було не нове законодавство, а лише часткова кодифікація чинного.

У період феодальної роздробленості регулятивна роль права посилилася. Для правової системи цього періоду характерне посилення місцевих особливостей – партикуляризм права.

Висновки. Історико-правові дослідження є важливою сферою наукового пізнання, що дають змогу прослідкувати закономірності та визначити специфіку розвитку суспільства.

Найчастіше увага вчених сконцентрована на питаннях держави і права на різних етапах розвитку. Такого роду дослідження дають змогу об'єктивно і неупереджено вивчити процес виникнення й утвердження окремих державно-правових та самоврядних інститутів.

З XIV ст. почався новий період в історії держави та права Русі. Перетворення в її суспільно-політичному ладі були зумовлені формуванням розвинутого феодалізму і виникненням характерної для нього феодальної роздробленості.

Це посилювало прагнення місцевих феодалів зміцнити державний механізм та вдосконалити правові засоби впливу на суспільні процеси.

Правові традиції Київської Русі справили значний вплив на розвиток правової системи Великого князівства Литовського. Разом з тим польське право було поширене на українські землі.

Література

1. Заруба В. М. Історія держави і права України : навч. посіб. / В. М. Заруба. – К. : Істина, 2006. – 416 с.
2. Захарченко П. П. Історія держави і права України : підручник / П. П. Захарченко. – К. : Атіка, 2005. – 368 с.
3. Іванов В. М. Історія держави і права України : підручник / В. М. Іванов. – К. : МАУП, 2007. – 552 с.
4. Історія держави і права України : курс лекцій / [О. О. Шевченко, В. О. Самохвалов, М. О. Шевченко, В. П. Капелюшний] ; ред. В. Г. Гончаренко. – К. : Вентурі, 1996. – 288 с.10
5. Історія держави і права України : підручник / [А. С. Чайковський, В. І. Батрименко, Л. О. Зайцев та ін.] ; ред. А. С. Чайковський. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 511 с.
6. Капелюшний В. П. Історія держави і права України : навч. посіб. / В. П. Капелюшний, С. В. Кудін. – К. : Олан, 2001. – 224 с.

7. Швидько Г. К. Історія держави і права України (X – початок XIX століття) : навч. посіб. / Г. К. Швидько. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетров. ун-ту, 1998. – 176 с.
8. Шкварець В. П. Історія держави і права України / В. П. Шкварець, М. М. Шитюк. – Миколаїв, 1999. – 236 с.